

nom, hogy a szerző megváltozott: *teljesítményét* tekintve mindenképpen előnyére.

Nem tudom, mennyire fog tetszeni a könyv az új magyar konzervatív élcsapatnak, amely ajurvédikus gyógy módok, dzsainita szent iratok és Hamvas Béla-kéziratok között bóklászik ég felé szimatoló, táguló orrcimpákkal. Félő, hogy túl világos és túl komoly számára.

Akárhogy is, szerzőnk hallja az idők szavát. Én is hallom. De nekem nem tetszik.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

JÖNNEK AZ OROSZOK

Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában.* Magvető Kiadó, Budapest, 1982, 281 old., Tallár Ferenc: *Az utópiák igézetében. „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a XIX. század első felében.* Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 372 old.

Nem a szovjetek, az oroszok jönnek: az utóbbi években szaporodnak az orosz eszmetörténeti témájú könyvek a magyar könyvkiadásban. Kiadták Csaadajev két legfontosabb írását és Bakunyin Gyónás-át (Pjotr Jakovlevics Csaadajev: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz. – Egy örült magamentsége.* Ford. Fränkel Anna. Magyar Helikon, Budapest, 1981., Mihail Bakunyin: *Gyónás.* Ford. Szabó Mária. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983.) – ezeket a már-már legendás műveket, amelyeket korábban a témával foglalkozó szakembereken kívül jószerivel senki nem olvasott nálunk. Bakunyinról megjelent egy terjedelmes monográfia (Kun Miklós: *Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.) – ez is beletartozik a sorba, noha ezt a könyvet nem sok haszonnal forgatja, aki nem Bakunyin-specialista. Pontosabban, feltehetőleg nem is forgatja, mert az amúgy sem túl jó minőségű szöveg a számtalan adattól és hivatkozástól gyakorlatilag olvashatatlan. Persze valószínűleg éppen ezek az adatok és hivatkozások teszik fontossá a könyvet: a szerző jó néhány eddig

ismeretlen dokumentumot talált, fölhívja a figyelmet Bakunyin kevésbé ismert magyar kapcsolataira, a címben megjelölt korszakot, a 60-as évek közepét pedig elképesztő részletességgel — mondhatni „napi bontásban” — tárgyalja. A Bakunyin-szakértők szerte a világban biztosan nagyon fontosnak tartanak ezt a könyvet — ha el tudnák olvasni, ha nem magyarul jelent volna meg.

Már az eddigi példák is jelzik, hogy orosz témában nyitottabb lett a magyar könyvkiadás. 1945 után ugyanis a szépirodalom vitathatatlan nagyjain kívül szinte kizárólag a „haladó hagyományok” címkével ellátható művek, illetve az ilyen művekről és szerzőikről szóló írások jelentek meg. Ebbe persze némi ügyeskedéssel a bolsevizmus ideológiai-politikai előzményein és az ún. forradalmi demokratákon kívül is bele lehetett gyömöszölni ezt-azt, de nem a szlavofil kapcsolatai miatt gyanús Csaadajevet, s még kevésbé a Marx-szal — a kölcsönös inszINUÁCIÓKTÓL sem mentes — konfliktusokba keveredő, s végül szakító Bakunyint. És még egy egészen friss példa a nyitásra: most jelent meg az antikommunizmusa miatt mindezideig agyonhallgatott Bergyajevről egy kismonográfia (Juhász Anikó: *Nyikolaj Bergyajev*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.)

A felsorolt könyvek természetesen témájukban, színvonalukban nagyon különböznek. Egy szempontból azonban mégis közös nevezőre lehet hozni őket: többé vagy kevésbé határozottan, de mindegyikben felbukkan az orosz gondolat jellegzetes felemássága, a problémák állandó kétoldalú végiggondolása, az a furcsa kettősség — egyfelől a fennálló teljes elutasítása, másfelől törekvés a megújítására —, amely még az orosz ellenzék legkiválóbbjainak is sajátja volt. Ezt a nehezen megfogható kettősséget járja körül Köves Erzsébet, s ezt sikerül világos fogalmakban megragadnia, és a sajátos orosz történelem közegében megmagyaráznia Tallár Ferencnek.

*

Első lapjától az utolsóig Oroszország „sajtátszerűségének” problémájával bírkózik Köves Erzsébet könyve. Azzal kezdődik, hogy „Oroszország hasonlított is, nem is Európára. Tőle való eltéréseinek, más-ságának jelölésére megszületett az *iszkljucsi-tyelnosztj* szó, amely sajtátszerűséget, kivételességet, kizárólagosságot jelent. Ezt a fogalmat a XIX. századi orosz szellemi

irányzatok mind elfogadták, de kétféle következtetésre jutottak belőle” (7. old.) – már tudniillik más következtetésre jutottak a szlavofilek, és megint másra a nyugatosok. Ezután a könyv több mint 250 oldalon át színes képet fest a kor társadalmáról és eszmevilágáról, érthető közelségbe hozza – mondhatni „lefordítja” – a szlavofil és a nyugatos álláspontot, s a két álláspont vitáját, ahogyan lezajlott, és ahogyan hatott. (Néha a szó szoros értelmében úgy hozza közel a tárgyalt kort és az elemzett gondolatokat, hogy „lefordítja”, magyarul körülírja a megértésükhöz elengedhetetlen kulcsfogalmakat.) Végül pedig arra lyukad ki, hogy „...senki nem tudta, akarta megcáfolni az orosz fejlődés, az orosz problémák sajátos vonásait. Maga a szlavofil-nyugatos vita is az orosz eszmetörténet *sajátos* jelensége” 269–270. old.).

Köves Erzsébet könyve rendkívül olvasmányos. Tele van jobb-nál-jobb anekdotákkal, önkéntelenül is aktualizálásra készítő leírásokkal. A számunkra sem ismeretlen kettős lelkületű figurák – a kötelességét teljesítő, de haladó gondolkodású hivatalnokok az egyik oldalon, a megátalkodott ellenzékiek a másikon, akik azonban a kellő történelmi pillanatban „tanács” formájában adják elő elképzeléseiket az uralkodónak – szinte maguktól kínálják a mai áthallásokat. Köves Erzsébet soha nem aktualizál, egyszerűen csak lecsapja a kínálkozó labdákat. És mennyi labdát! Könyvének lapjain egymás után elevenednek meg ezek a múlt századi figurák – tényleg megelevenednek, Köves Erzsébet alakjai hús-vér emberek, a szerző nem egyszer még a róluk festett portrét is érzékletesen leírja –, s majd mindegyiknél ugyanaz a szubjektív jóérzés tölthet el bennünket, hogy „mi aztán értjük ezt, hiszen nem egyszer láttunk már ilyet”. De ezzel mintha el is lenne intézve a dolog. Hogy magunkat sem értjük pontosan? Hogy éppen azért kezdtük olvasni ezt a könyvet, mert úgy tűnt, ebből majd megértjük, hogy miért vagyunk mi ilyenek? Olyan érdekes és színes az egész, hogy erről az apróságról közben el is feledkezünk. Legfeljebb a végén támad valami kis hiányérzetünk.

Ismeretterjesztésnek elsőrangú lenne Köves Erzsébet könyve, ha használható volna az apparátusa. Mindig mindenről és mindenkiről elmondja, hogy a kortársak hogyan látták, mit jegyeztek föl róla leveleikben és memoárjaikban; idézetekkel gazdagon illusztrálja, hogy a szereplők maguk hogyan látták egymást és helyzetüket. Tulajdonképpen nem is két, hanem három irányza-

tot ismertet: a szlavofil és a nyugatos álláspont mellett összefoglalja a kor jellegzetes hivatalos ideológiáját, az ún. „hivatalos népiességet” is, és néhol arra is helyet szorít, hogy a legfontosabb másodlagos irodalmat is jelezze. Hatalmas tudásanyagot közvetítő elsőrangú ismeretterjesztő könyv lehetne, de sajnos a „közvetítés” elmarad: nem lehet utánamenni a hivatkozásoknak. Az idézetek egy része jelöletlen, de gyakorlatilag a megjegyzetelt idézetek jó része is visszakereshetetlen, vagy csak komoly könyvtári munkával kereshető vissza (nem szerepel pl. a hivatkozott mű címe, csak az, hogy az összes művek melyik kötetében található; vagy a jegyzet az idézet helyeként ugyanezt az idézetet adja meg egy másik szerző tanulmányában, mégpedig a remek magyar fordításban hozzáférhető teljes szöveg helyett, mint pl. Csaadajev *Filozófiai levelek* c. műve esetében). — De a kezelhetetlen apparátus valószínűleg nem a szerző bűne, hanem a szerkesztőé. S ettől eltekintve Köves Erzsébet bravúrosan oldotta meg az ismeretterjesztés feladatát: sikerült viszonylag rövid terjedelemben és olvasmányos formában lényegében mindent elmondania a korról és a tárgyalt gondolkodókról.

Végül egyetlen megjegyzés a könyv gondolati építkezéséhez. Az, hogy ez a kicsit lazán szerkesztett hatalmas anyag végül is egészszé áll össze, annak köszönhető, hogy Köves Erzsébet — helyenként már-már kíméletlen következetességgel — mindent egyetlen szátra, Kelet és Nyugat szembeállítására fűz föl. Valószínűleg ennek — valamint annak, hogy a szerző egyértelműen a nyugatosokkal rokonszenvez — tudható be az azonos oldalon, a „Kelet vonzásában” érvelők közti különbségek elmosódása. A hivatalos népiesség és a szlavofil ideológia közös vonásainak hangsúlyozása miatt pl. sokszor elmosódnak a két álláspont közti egyáltalán nem elhanyagolható különbségek (ld. különösen a *Szlavofil szentháromság* alcím alatt kifejtetteket).

A könyv gyengéi azonban elenyésznek erényei mellett. Köves Erzsébetet őszintén izgatja, hogy végülis mi az igazság: Európa vagy Ázsia-e Oroszország? Ezt a kérdést minden oldalról körüljárja, s „útjairól” sikerül izgalmas, lebilincselő útibeszámolót írnia.

*

Tallár Ferenc könyve tökéletesen eloszlatja azt a hiányérzetet, amely a kettős lelkületű figurák érzékletes — de magyarázó erővel

nem bíró — leírása nyomán maradt Köves Erzsébet könyvének olvasójában. Tallár olyan sémát ad, amelyben egyszeriben minden a helyére kerül, minden magyarázatot kap.

A könyvet szinte lehetetlen egyetlen szálon ismertetni, mondanivalójának ugyanis több, egymásra épülő rétege van. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez a tanulmánygyűjtemény — amely a szerző korábbi, folyóiratokban már megjelent tanulmányait is tartalmazza — csak azon az alapon áll össze könyvvé, hogy a tanulmányok mind a XIX. századi (pontosabban: a jobbágyreform előtti) Oroszországról, annak társadalmáról, közgondolkodásáról illetve irodalmáról szólnak. Ezen a szinten az első és a második rész szinte teljesen különválnak: az első részben olvasható társadalom- és eszmetörténeti elemzéseket — valamint a műfajilag nehezen meghatározható *Problémaösszegzés*-t és a második részben olvasható négy műelemzést legföljebb azon az alapon lehet közös nevezőre hozni, hogy mindegyik színvonalas tanulmány. A szerző ugyan már a *Bevezető*-ben megmondja, hogy mi volt a szándéka: „Az azonos történelmi idő és tér esetleges kapcsolatain túlmenő, szerves összefüggést egyetlen kérdéskör kapcsán igyekeztem mégis létrehozni: valamennyi tanulmány az orosz történelmi és kulturális fejlődés — európai sémákba beilleszthetetlen — *sajátosságait* igyekszik megragadni” (7. old.). Az első rész ezen az alapon valóban összeáll. *Az orosz nemesi bürokrácia* és *Az obscsinakérdés* valóban a sajátos orosz fejlődés két kulcsproblémája, a címadó tanulmány, az *Utópiák igazságában* pedig egyebek közt a szlavofilek és a nyugatosok nézeteit szembesíti, vagyis azt tárgyalja, amit Köves Erzsébet „az orosz eszmetörténet *sajátos jelenségének*” nevezett. De mit kezdünk a második résszel? Vajon az elemzett művek (a *Korunk hőse*, a *Holt lelkek*, a *Rugyin* és az *Oblomov*) az „európai sémákba beilleszthetetlen” sajátos jelenségei volnának az orosz kulturális fejlődésnek?

Természetesen nem, de amikor elemzi őket az ember, beleütközik bizonyos ismétlődő, közös vonásokba, amelyeket nemigen lehet az orosz fejlődés sajátosságaira való hivatkozás nélkül megragadni. És ez volna a könyv mondanivalójának következő rétege, amely nincs külön kifejtve, de a második rész felől visszatekintve világosan kirajzolódik. Ha Tallár Ferenc megpróbálná kifejteni, minden bizonnyal valami ilyesmit kellene mondania:

Az egész úgy kezdődött, hogy elemezni akartam pl. a *Korunk hőse*-t. Alakjait „jellemként” próbáltam értelmezni, de valahogy nem álltak össze jellemmé: nem önmaguktól olyanok, amilyenek, sőt, önmagukban talán nem is venni észre őket, csak akkor tűnnek föl, ha valamilyen külső fény esik rájuk, mintha valami másnak, valami külsőnek a „kreatúrái” lennének... Aztán megtetszett ez a szó, mert rájöttem, hogy a regényekben szereplő nemes-figurák tényleg kreatúrák, ti. a politikai általánosság kreatúrái... De ahhoz, hogy „kreatúrákként” ragadjam meg őket, el kell magyaráznom, hogy mit is jelent ez a „politikai általánosság” Oroszországban, ehhez viszont további sajátosságokat is el kell magyaráznom... Így történt, hogy mielőtt egyáltalán hozzáfoghattam volna a művek elemzéséhez, meg kellett írnom néhány tanulmányt, hogy megérthessem, miben *más* ez a közeg... és így tovább.

Így már világos a könyv első és második része közötti összefüggés: a másodikhoz kellett az első, a második részben bukkan a szerző azokra a fogalmakra, amelyeket egy külön társadalomtörténeti és eszmetörténeti részben kellett megalapoznia. Ezen az sem változtat, hogy a történeti rész végül túlnőtt az eredeti kereteken: jelen formájában már messze nemcsak az utána következő műelemzésekhez, hanem a sajátos orosz fejlődés megértéséhez nyújt jól működő, használható fogalmakat.

A két rész közötti összefüggést azonban elfedi a könyv mondanivalójának utolsó rétege: mivel a végső kifejtés nem a fenti sorrendet követte, Tallár Ferenc szükségét érezte, hogy a két rész közé – az első rész utolsó fejezeteként – beiktassa a *Problémaösszegzés*-t (172–181. old.), amelyben olyan elvontan foglalja össze az első részből adódó tanulságokat, hogy az olvasó – ha egyáltalán követni tudja a fejtegetéseket – a jól működő séma mögött mindenre alkalmazható logikai konstrukciót gyanít. De csak a *Problémaösszegzés*-ben, és nem a történeti kereteket fölvázoló első részben.

Az első rész három tanulmánya az orosz társadalom három jellegzetes – és ebben a formában másutt ismeretlen – rétegét járja körül: a szolgáló nemesi bürokráciát; azt a milliós paraszti réteget, amelynek közvetlen életkeretét a jobbágyi függés és az obscsina jelentette; s végül az orosz „intelligenciát”, a nemesi értelmiséget. A tárgyalás keretét szolgáló fogalmi séma a „di-

chotóm struktúra” – így nevezi a szerző az orosz társadalomban és gondolkodásban mindenütt megnyilvánuló kettősségek rendszerét. Ebben a keretben sikerül értelmeznie a XIX. századi orosz gondolkodásra oly jellemző – és egyébként nehezen megfogható – ambivalenciát, kettős végiggondolást. Tallár szerint a fennállót elutasító, ám idealizált formáját legyen-né magasztosító „orosz ellenzéki gondolat belső ambivalenciája, felemássága túlságosan is következetesen ismétlődő meghatározottság ahhoz, semhogy egyszerűen a gondolkodás következetlenségére, a gondolati tartalom immanens formák között is meghaladható, pusztán logikai tisztázatlanságára vezessük vissza. Ellenkezőleg: feltehető, hogy épp ez az ambivalencia a XIX. századi orosz ellenzéki gondolat egyik leglényegesebb, de mégis kimondatlan maradt tartalmi problematikája, épp erről a felemásságról „szól’ az orosz gondolat” (123. old.). És Tallár Ferencnek tényleg sikerül kimutatnia – mégpedig nemcsak az amúgy is „gyanús” szlavofileknél, hanem pl. Herzennél és Bakunyinnál is –, hogy amit az orosz ellenzék a fennállóval szembeszegez, az nemcsak a fennálló elutasításaként, hanem megújításaként – azaz reformtörekvés-ként – is végiggondolható, és végig is gondolták erről az oldalról: amikor a hatalom részéről hajlandóságot láttak a meghallgatásra, még a legádázabb ellenzékiek sem vonakodtak „tanács” formájában előadni elgondolásaikat. A magyarázat a következő: a centralizált hatalom ténye előtti megtorpanás a dichotóm struktúra fejlődésének reális lehetőségeit fejezi ki. Ugyanis az „ország fennmaradásának biztosítása, majd egy rendkívül gyors, bár rendkívül egyoldalú fejlődés kierőszakolása a cári államot a dichotóm struktúrán belül artikulálódó osztársadalmi érdek, „kényszerű” hordozójává tette” (133. old.). S a következő mondat már arra utal, hogy nem véletlenek a mai áthallások, a séma valószínűleg nemcsak a tárgyalt időszakra alkalmazható: „S mert a történelmi folyamatok irreverzibilisek, mert a dichotóm struktúra kiépültével az orosz fejlődés hosszú időre meghaladhatatlanul e struktúrához kötődött, meghaladhatatlanná vált e fejlődésen belül az abszolutista állam központi szerepe is.” – Tulajdonképpen csak az a baj ezzel a „dichotóm struktúrával”, hogy Tallár Ferenc végül mindenre ezt alkalmazza: lassan már nem lehet tudni, hogy mi mit magyaráz, mert Oroszországban minden, ami van és minden, ami elgondolható egyetlen nagy – és persze a

fejekben lévő sok kicsi – dichotóm struktúrával magyarázható. De ez majdnem természetes: csak ritkán és csak keveseknek adatik meg, hogy egyetlen jól működő fogalmi konstrukcióval egyszerűen mindent a helyére tegyenek, s alig van ember, aki a siker láttán ne hajlana a túláltalánosításra.

*

Végezetül csupán egyetlen megjegyzés: az orosz gondolat felemáságának mindenütt fölbukkanó problémája mellett talán még egy dolog alapján közös nevezőre lehetne hozni az utóbbi években kiadott orosz témájú könyveket. Egy olyan szellemi közegben – ti. a magyar szellemi élet szellemi közegében – elmélkednek a Kelet-Nyugat problematikáról, s a nyugat-európai fejlődésen kívüliség gondolatáról, amelynek magának is az odatartozás vagy a kívülállás – a „részesei vagy csak a történelem peremére rekedt szemlélői vagyunk-e a nyugat-európai fejlődésnek?” – az egyik alapproblémája. További sajátossága ennek a közegnek, hogy a magyar közgondolkodást a szlavofil-nyugatos ellentéttel párhuzamos ellentét osztja meg a jozefinizmus óta. S ennek akkor is van jelentősége, ha a könyvek szerzőit kizárólag a szakmai érdeklődés vezette.

EPERJESI* GÉZA

AZ ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK ÉGI MÁSA

A Jogtudományi Közlöny 1984. évi 12., tematikus száma (XXXIV. évf., 665–708. old.)

Jogi folyóiratot laikus csak kivételesen vesz kézbe, s a szaklapot olvasó jogászok arányát sem szabad túlbecsülni. A legszélesebb és legvegyesebb mind szerzőit, mind olvasóit tekintve a *Jogtudományi Közlöny*, amely valahol középen helyezkedik el a főleg gyakorló jogászoknak szóló *Magyar Jog*, illetve a jogtudósok által saját maguknak írt *Állam- és Jogtudomány* között. A nyitottság ára a jellegtelenség volt: a lap sokáig rövid elméleti (igényű) tanulmányok halmaza volt felismerhető szellemi arculat és vonalvezetés nélkül. Az új szerkesztés (Halász József és Vörös Imre) néhány éve tematikus számokra tért át. A színvonal egye-